

MICHEL FOUCAULT (1926–1984) a nagy tekintélyű College de France professzora, a XX. század második felének egyik legjelentősebb filozófusa. A strukturalizmusból induló poszt-nietzscheánus filozófiája a posztkulturális kutatásnak a marxizmustól elütő ágát képviseli. Foucault felfogása szerint az ember világát diszkurzusok, *episztémék* határozzák meg. Az episztémék tudattalan módon, de mégis ember teremtette rendszerek, amelyek megszabják az emberi valóság egészének és egyes részterületeinek az érzékelési módját. Nincs tehát végső, eredeti realitás, hanem homályos erők és vágyviszonyok jelölnek ki egy olyan területet, amely a nyelv szintaktikájában, szemantikájában, a társadalmi szabályokban és tilusokban rendszereződnek. Foucault igazi témája nem ezen rendszerek struktúrája, hanem a rendszerek közötti váltás folyamata, azok az átalakulások, amelyekben a rejtett akarati szövevények láthatóvá válnak. Kutatási területei igen változatosak: vizsgálja az elmebetegség diszkurzív történetét, a klinika és a börtön intézményének, eszméjének születését és átalakulását, a társadalomtudományok diszkurzusait, a tudás archeológiáját és végül a szexualitást mint hatalom és vágy teremtette episztémét.

Forrás: Subject and Power. In Hubert L. Dreyfus – Paul Rabinow: *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Chicago, 1988, University of Chicago Press, 208–226. Magyarul: *Testes Könyv*. Szerk.: Kiss Attila – Kovács Sándor – Odorics Ferenc. Szeged, 1997, Ictus–JATE Irodalomelméleti Csoport, 267–292.

A SZUBJEKTUM ÉS A HATALOM¹

MIÉRT TANULMÁNYOZZUK A HATALMAT: A SZUBJEKTUM KÉRDÉSE

A gondolatok, amelyeket a következőkben meg szeretnék tárgyalni, nem képviselnek sem egy elméletet, sem egy módszertant.

Először is arról beszélek, mi volt munkám célja az elmúlt húsz év során. Nem a hatalom különféle megnyilvánulásait kívántam elemezni, és nem is egy ilyen analízis alapjait kívántam kidolgozni.

Célkitűzésem helyett az volt, hogy megírjam azoknak a különböző módozatoknak a történetét, amelyek az embereket kultúránkban szubjektummá alakítják. Munkáimban a tárgyiasításnak három olyan módjával foglalkoztam, amelyek embereket szubjektumokká formálnak át.

Az első módozatba azok a kutatások tartoznak, amelyek igyekeznek tudományos státusra szert tenni; ilyen például a Beszélő szubjektum tárgyiasítása a *grammaire générale*-ben, a filológiában és a nyelvészetben. Ugyancsak ebbe az első módozatba tartozik a termelő, dolgozó szubjektum tárgyiasítása a gazdasági javak és a közgazdaság elemzésében. Harmadik példaként szolgálhat a létezés pusztja tényének tárgyiasítása a biológiában vagy a természettörténetben.

Munkám második részében a szubjektum tárgyiasítását az általam „megosztó társadalmi gyakorlatoknak” nevezett területen vizsgáltam. A szubjektum vagy önmagán belül van megosztva vagy másoktól van elválasztva, és ez a folyamat eltárgyiasítja. Erre a társadalmi tevékenységre példa az örült és a normális, a beteg és az egészséges, a bűnöző és a „jófiú” kettőssége.

Végül azt igyekeztem megfigyelni – jelenleg is ezzel foglalkozom –, ahogy az emberek önmagukat alakítják át szubjektummá. Kiválasztottam például a szexualitás területét – azt, ahogy az emberek megtanulják önmagukat a „szexualitás” szubjektumának tekinteni.

Kutatásaimnak így tehát nem a hatalom, hanem a szubjektum a fő témája.

Való igaz, hogy meglehetősen szoros kapcsolatba kerültem a hatalom kérdésével. Már munkám elején úgy láttam, hogy miközben a szubjektum termelői és jelölői viszonyrendszerekbe

¹ E tanulmány első felét Foucault angolul írta, a másodikat franciául, de tudomásunk szerint ez utóbbi is csak angol nyelven (fordításban) került publikálásra. (A szerk.)

kerül, egyúttal igen összetett hatalmi relációkba is beillesztődik. Úgy véltem, hogy a gazdaságtörténet és -elmélet jó eszközt nyújt a termelési viszonyok vizsgálatához; a nyelvészet és a szemiotika a jelölés viszonyaihoz biztosít eszközöket; a hatalmi viszonyok tanulmányozásához ellenben nem rendelkezünk eszközökkel. Csak jogi modellek alapján tudunk a hatalomról gondolkodni: mi legitimizálja a hatalmat? Esetleg intézményes modellekre alapuló elgondolások állnak rendelkezésünkre a hatalomról: mi az állam?

Így aztán szükségessé vált, hogy kibővítsük a hatalom meghatározásának dimenzióit, amennyiben ezt a definíciót a szubjektum tárgyiasításának tanulmányozásához kívánjuk felhasználni.

Szükségünk van-e a hatalom elméletére? Mivel minden elmélet feltételez valamiféle előzetes tárgyiasítást, az elmélet nem tehető meg az analitikus munka alapjának. Ez az elemző munka ugyanakkor nem folyhat állandó fogalomalkotás nélkül. A fogalomalkotás pedig mindig kritikai gondolkodást kíván – folyamatos ellenőrzést.

Az első dolog, amit ellenőrizni kell: a „fogalmi szükségletek”. Ezen azt értem, hogy a fogalomalkotásnak nem szabad a tárgy elméletére alapulnia – nem a konceptualizált tárgy a helyes fogalomalkotás egyetlen kritériuma. Ismernünk kell azokat a történelmi körülményeket, amelyek fogalomalkotásunkat motiválják. Történelmileg tudatában kell lennünk jelenlegi helyzetünknek.

Másodikként ellenőriznünk kell a valóságnak azt a típusát, amellyel dolgozunk van.

Egyszer egy író egy jól ismert francia napilapban csodálkozásának adott hangot: „Miért hozták olyan sokan szóba manapság a hatalom fogalmát? Annyira fontos téma ez? Olyan önálló dolog, amit más problémák figyelembevétele nélkül megtárgyalhatunk?”

Az író csodálkozása erősen meglep. Kétségeim vannak afelől, hogy ezt a kérdést első ízben a XX. században tették volna fel. Számunkra ez mindenesetre nem pusztán elméleti kérdés, hanem tapasztalataink része. Két „patologikus formát” szeretnék csak megemlíteni – a hatalom két „betegségét” – a fasizmust és a sztálinizmust. A számos ok közül, amelyek miatt ezek a formák számunkra annyira megfejthetetlenek, az egyik az, hogy történelmi egyedülállóságuk ellenére nem igazán eredetiek. Olyan mechanizmusokat használtak fel és terjesztettek ki, melyek a legtöbb társadalomban már megvoltak. Ennél is többről van szó: annak ellenére, hogy megvolt a maguk belső örülete, nagymértékben a mi saját politikai észjárásunk gondolatait és eljárásait használták.

A hatalmi viszonyok új ökonómiájára van szükségünk – az ökonómia szót itt elméleti és gyakorlati értelemben is használom. Más szóval: Kant óta a filozófia szerepe az, hogy megakadályozza az értelmet abban, hogy túlmenjen a tapasztalatokban adott dolgok határán; de ugyanettől a pillanattól fogva – azaz a modern állam és a társadalom politikai igazgatásának kifejlődése óta – az a feladat is a filozófiára hárul, hogy megfigyelje a politikai racionalitás mértéktelen hatalmi megnyilvánulásait. Ez pedig meglehetősen nagy elvárás.

Mindenki tisztában van ezekkel a banális tényekkel. Azonban az, hogy banálisak, nem jelenti azt, hogy nem is léteznek. A banális tényekkel az a dolgunk, hogy felfedezzük – vagy megpróbáljuk felfedezni –, milyen specifikus és talán eredeti probléma kapcsolódik hozzájuk.

A racionalizáció és a politikai hatalom túlkapásai közti összefüggés nyilvánvaló. Éppen ezért nem kellene bürokráciára vagy koncentrációs táborokra várnunk, hogy felismerjük az effajta összefüggések létezését. A kérdés azonban az, hogy mit tegyünk egy ilyen magától értetődő ténnyel?

Próbálkozzunk az értelemmel? Véleményem szerint ez lenne a legterméketlenebb módszer. Először is azért, mert ennek a területnek nincs semmi köze a bűnhöz vagy az ártatlansághoz. Másodsor pedig azért, mert botorság az értelemre mint az értelmetlenség ellentettjére hivatkozni. Végül pedig azért, mert ez a próbálkozás vagy a racionalizmus vagy az irracionális önkényes és megunt csapdájába kényszerítene bennünket.

Kíséreljük meg feltárni ezt a fajta racionalizmust, amely – úgy tűnik – modern kultúránk jellemző vonása, és amely az *Aufklärung*-ban gyökerezik? Azt hiszem, ezt a megközelítést követete a Frankfurti Iskola néhány tagja. Az én célom azonban nem az, hogy belekezdjek munkájuk

tárgyalásába, annak ellenére, hogy eredményeik rendkívül fontosak és értékesek. Ehelyett egy másik eljárást javasolnék a racionalizáció és a hatalom közti kapcsolatok vizsgálatához.

Hasznos lehet, ha a társadalom vagy a kultúra racionalizációját nem egy egységes egésznek vesszük, hanem a folyamatot több területen elemezzük, melyek közül mindegyikre jellemző egy alapvető tapasztalat: az örület, a betegség, a halál, a bűnözés, a szexualitás és így tovább.

Úgy gondolom, a racionalizáció szó veszélyes. Az a feladatunk, hogy egyes racionalitásokat elemezzünk, és ne az általában vett racionalizáció előrehaladását emlegessük folyton.

Azzal együtt, hogy az *Aufklärung* nagyon fontos szakasz volt történelmünkben és a politikai technológia fejlődésében, azt hiszem, sokkal távolibb folyamatokat kell figyelembe vennünk, ha azt akarjuk megérteni, hogyan kerültünk saját történelmünk csapdájába.

Én egy más módszert javasolnék ahhoz, hogy közelebb jussunk a hatalmi viszonyok új ökonómiajához: olyan módszert, amely empirikusabb, közvetlenebb összefüggésben van jelenlegi helyzetünkkel, és több kapcsolatot foglal magában az elmélet és a gyakorlat között. A módszer abban áll, hogy a hatalom különféle formáival szemben megnyilvánuló ellenállás formáit vesszük kiindulópontnak. Hogy egy másik metaforával éljek, ez a megközelítés az ellenállást egyfajta kémiai katalizátorként használja, melynek segítségével hatalmi viszonyokra derít fényt, meghatározza helyzetüket, feltárja alkalmazási területüket és módszereiket. Ahelyett, hogy a hatalmat belső racionalitásának szemszögéből elemezné, ez a módszer a stratégiák antagonizmusán keresztül veszi elemzés alá a hatalmi viszonyokat.

Ahhoz például, hogy meglássuk, mit ért társadalmunk az épelméjűségen, talán azt kellene megvizsgálhunk, mi történik az örület területén.

A jogszerűséget megérthetnénk a jogtalanság területét kutatva.

A hatalmi viszonyok jelentésének megértéséhez pedig talán az ellenállás formáit kellene feltárhunk, és azokat a kísérleteket, amelyek ezeket a viszonyokat igyekeznek megbontani.

Kiindulásképpen vegyünk egy sor ellenszegülési formát, amelyek az elmúlt néhány év során alakultak ki: ilyen például az ellenszegülés azzal a hatalommal szemben, amelyet a férfiak gyakorolnak a nők felett, a szülők a gyermekek, a pszichiátria az elmebetegek, az orvostudomány a népesség, a bürokrácia az emberek életmódja felett.

Nem elég annyit kijelentenünk, hogy ezek a hatósággal szemben folytatott küzdelmek; meg kell próbálnunk még pontosabban meghatározni, hogy mi az, ami közös bennük.

1. Mind „határokat átszelő” küzdelmek, azaz nincsenek egy országra korlátozva. Természetesen egyes országokban könnyebben és nagyobb mértékben fejlődnek ki, de nincsenek a kormányzat egy meghatározott politikai vagy gazdasági formájához kötve.

2. Ezek a küzdelmek magukat a hatalom által gyakorolt hatásokat célozzák meg. Az orvosi szakmát például elsősorban nem azért bírálják, mert nyereséget termelő vállalkozás, hanem azért, mert ellenőrizhetetlen hatalmat gyakorol az emberek teste, élete és halála felett.

3. Mind „közvetlen” küzdelmek, mégpedig két okból. Az ilyen küzdelmekben az emberek a hatalom velük legközelebbi kapcsolatban álló megnyilvánulásait bírálják, az olyan hatalmi formákat, amelyek hatásukat egyénekre gyakorolják. Nem a „legfőbb ellenséget”, hanem a közvetlen ellenséget keresik. Problémáikra sem a jövőben várnak megoldást (pl. felszabadítást, forradalmat, az osztályharc végét). A magyarázatok elméleti skálájával vagy a történéseket (véleményben) megosztó forradalmi renddel összevetve ezek anarchista küzdelmek.

De nem ezek a pontok a legeredetibbek bennük. A következő vonások számomra specifikusabbnak tűnnek:

4. Olyan küzdelmekről van szó, amelyek megkérdőjelezzik az egyén státusát: egyfelől határozottan állítják az egyén jogát ahhoz, hogy különböző legyen, és hangsúlyoznak minden olyan vonást, amely az egyént igazán egyénné teszi. Másfelől támadnak mindent, ami az egyént elkülöníti, másokkal való kapcsolatait megbontja, szétzilálja a közösségi életet, az egyént kényszerűen önmagára utalja és korlátokat szabva saját identitásához köti.

Ezek a küzdelmek nem igazán az „individuais” ellen vagy mellett vannak, inkább az „individualizáció irányítotttsága” ellen folynak.

5. Ezek a küzdelmek a hatalomnak olyan hatásaival szegülnek szembe, amelyek a tudással, a kompetenciával, a képzettséggel vannak kapcsolatban; a tudás kiváltságaival szemben folytatott küzdelmekről van szó. Ugyanakkor szembeszállnak a titkolózással, az elferdítéssel, az emberekre ráerőszakolt misztifikációs megjelenítésekkel is.

Nincs ebben semmi „szcientizmus” (azaz a tudományos ismeret értékébe vetett dogmatikus hit), de nem jelenti minden igazolt igazság kételkedő és relativisztikus elutasítását sem. Az a mód kérdőjeleződik itt meg, ahogy a tudás áramlik és működik, ahogy a hatalomhoz kapcsolódik. Vagyis a *régime du savoir*.

6. Végezetül, ezek a jelenlegi küzdelmek mind egyetlen kérdés körül forognak. Kik vagyunk? Elutasítják a fenti absztrakciókat, a gazdasági és ideológiai állami erőszakot, amely nem törődik azzal, hogy egyénileg kik vagyunk, és egyszersmind elutasítják a tudományos vagy bürokratikus hivatali inkvizíciót, amely meghatározza az egyén identitását.

Összefoglalva, ezeknek a küzdelmeknek a fő célja nem az, hogy „ilyen vagy olyan” hatalmi intézményt, csoportot, elitet, osztályt támadjanak; inkább a hatalom egy technikája, valamely formája ellen irányulnak.

A hatalomnak ez a formája arra a közvetlen mindennapi életre gyakorolja hatását, amely kategorizálja az egyént, megjelöli saját individualitásával, hozzáragasztja saját identitásához, rákényszeríti az igazság törvényét, amelyet az egyének fel kell ismernie és el kell fogadnia, és amelyet őbenne másoknak fel kell ismerniük és el kell fogadniuk. A hatalomnak olyan formája ez, amely egyénekből szubjektumokat hoz létre. A szubjektum szónak két jelentése van: az egyikben az egyén irányításon és függőségen keresztül másnak van alávetve (*subject to*), a másikban pedig egyfajta lelkiismeret vagy önismeret saját identitásához köti. Mindkét jelentés egy hatalmi formára enged következtetni, amely az egyént valaminek alárendeli, aláveti (*subjugates and makes subject to*).

Általában véve a küzdelmeknek három típusát különböztethetjük meg: vagy uralmi formák (etnikai, társadalmi és vallási elnyomás) ellen irányulnak, vagy a kizsákmányolás formái ellen, melyek az egyéneket elválasztják attól, amit megtermelnek; vagy pedig az ellen, ami az egyént önmagához köti, és ezáltal másoknak alárendeli (id tartoznak az alávetés – *subjection* – elleni, valamint a szubjektivitás és az alárendelés – *submission* – formái elleni küzdelmek).

Úgy gondolom, a történelemben számos példát találhatunk a társadalmi küzdelmeknek erre a három fajtájára vagy egymástól elszigetelt, vagy összekeveredett formájukban. Az egyik közülük azonban a legtöbb esetben akkor is dominál, amikor összekeverednek. A feudális társadalmakban például az etnikai és társadalmi elnyomás formái ellen folytatott küzdelmek voltak túlsúlyban, holott a lázadás okai közül a gazdasági kizsákmányolás is nagyon fontos lehetett volna.

A XIX. században a kizsákmányolás elleni küzdelem került előtérbe.

Napjainkban az alávetés formái – a szubjektivitás alárendelés – elleni küzdelem válik mind fontosabbá, bár nem tűntek el az uralom és a kizsákmányolás formáival szemben folytatott küzdelmek sem. Éppen ellenkezőleg.

Az a gyanúm, hogy társadalmunk nem először kerül szembe a küzdelemnek ezzel a fajtájával. Mindazokat a mozgalmakat, amelyek a XV. és a XVI. században zajlottak és fő kifejeződésük, eredményük a reformáció volt, úgy kellene elemeznünk, mint a nyugati szubjektivitás élmény nagy válságát, és mint lázadást az ellen a vallási és erkölcsi hatalom ellen, amely a középkorban ezt a szubjektivitást kialakította. Az igény, hogy közvetlenül részt vehessünk a lelki életben, az üdvözülés elnyerésében, a Könyvben lefektetett igazságban – mindez egy új szubjektivitásért folytatott küzdelem volt.

Tudom, milyen ellenvetéseket lehet tenni. Mondhatjuk, hogy az alávetés (*subjection*) minden fajtája származtatott jelenség, hogy pusztán egyéb gazdasági és társadalmi folyamatok következményei: eredők a termelőerők, az osztályharc, az ideológiai struktúrák, amelyek meghatározzák a szubjektivitás formáját.

Bizonyos, hogy az alávetés mechanizmusait nem lehet a kizsákmányolás és az uralom mechanizmusával való kapcsolatukon kívül tanulmányozni. Nem arról van azonban szó, hogy

pusztán csak alapvetőbb mechanizmusok „végpontját” jelentik. Összetett és körkörös kapcsolatban vannak más formákkal.

Annak, hogy társadalmunkban ez a fajta küzdelem egyre inkább túlsúlyba kerül, az az oka, hogy a XVI. század óta folyamatosan fejlődik a hatalomnak egy új politikai formája. Ez az új politikai szerkezet, mint mindenki tudja, az állam. A legtöbbször azonban az államot úgy képzelik el, hogy az egyfajta politikai hatalom, amely az egyénekről nem vesz tudomást, és csak az egész közösség érdekeit, pontosabban a polgárok egy osztályának vagy csoportjának érdekeit veszi tekintetbe.

Ez így is van. Szeretném azonban hangsúlyozni azt a tényt, hogy az állam hatalma (és ez erejének egyik oka) egyszerre individualizáló és totalizáló hatalmi forma. Véleményem szerint soha nem volt az emberi társadalmak történelmében – még a régi kínai társadalomban sem ilyen furfangos a kombinációja egyazon politikai struktúrákon belül az individualizáló technikáknak és a totalizációs eljárásoknak.

Ez abból adódik, hogy a modern nyugati állam új politikai formában integrált egy régi hatalmi technikát, amely keresztény intézményekben gyökerezett. Hívjuk ezt a hatalmi technikát lelkipásztori hatalomnak.

Először erről a lelkipásztori hatalomról szólnék néhány szót.

Sokszor elhangzott már, hogy a kereszténység olyan etikai kódexet hozott létre, amely alapvetően különbözött az ókori világtól. Rendszerint kisebb hangsúly esik arra a tényre, hogy egyszerre új hatalmi viszonyokat jelentetett meg és terjesztett el az ókori világban.

A kereszténység az egyetlen vallás, amely egyházzá szervezte magát. Mint ilyen, azt az elvi posztulátumot fogalmazza meg, hogy vallásos képességüktől fogva bizonyos személyek nem hercegeként, előjáróként, prófétaként, jóvendőmondóként, jótevőként, oktatóként stb. hanem lelkipásztorként szolgálhatnak másokat. Ez a szó ugyanakkor a hatalomnak egy nagyon speciális formáját jelöli.

1. A hatalomnak olyan formája ez, amelynek végső célja, hogy biztosítsa az egyéni üdvözülést a túlvilágon.

2. A lelkipásztori hatalom nem egyszerűen olyan hatalmi forma, amelyik parancsol, egyúttal arra is késznek kell lennie, hogy feláldozza magát a nyáj életéért és üdvözüléséért. Ennélfogva különbözik a királyi hatalomtól, amely alattvalóitól (*subjects*) követel áldozatot, hogy a trónt megmentsék.

3. A hatalomnak olyan formájáról van szó, amely nem csupán az egész közösséggel törődik, hanem minden egyes egyénnel külön-külön, egész élete során.

4. Végül, a hatalomnak ezt a formáját nem lehet úgy gyakorolni, hogy ne tudnánk, mi van az emberek fejében, hogy ne térképeznénk fel lelküket, hogy ne készítenénk őket titkaik felfedésére. Ez a hatalom feltételezi a lelkiismeretről szóló tudást és az irányításra való képességet.

Ez a hatalmi forma (szemben a politikai hatalommal) az üdvözülésre orientálódik. Áldozathozó (szemben az uralkodói cívvél), individualizáló (szemben a jogi hatalommal), egész életen át folyamatosan működik, és az igazságnak – pontosan az egyén igazságának – a létrehozásához kapcsolódik.

Erre persze az a várható válasz, hogy mindez már a történelemé; a lelkipásztori funkció, ha nem is tűnt el, mindenesetre hatékonyságának jó részét már elvesztette.

Ez igaz, de azt gondolom, különbséget kell tennünk a lelkipásztori hatalom két aspektusa között – az egyik az egyházi intézményesítés, amely a XVIII. század óta megszűnt vagy legalábbis elvesztette működési erejét, a másik pedig ennek az intézményesítésnek a funkciója, amely az egyházi intézményen kívül elterjedt és megsokszorozódott.

A XVIII. század körül egy fontos jelenség játszódott le – ennek az individualizáló hatalomnak az új elosztása, új megszerveződése.

Nem hiszem, hogy a „modern államot” olyan dolognak kellene tekintenünk, mint amely az egyének felett jött létre, figyelmen kívül hagyva identitásukat vagy még pusztán létüket is, ellenkezőleg, az állam igen kifinomult struktúra, amelybe az egyének beépíthetők, egy feltétellel:

ennek az individualitásnak új formát kell öltetnie, és alá kell rendelődnie egy sor rendkívül sajátos mintának.

Bizonyos szempontból az államot az individualizáció modern mátrixának vagy a lelkipásztori hatalom új formájának tekinthetjük.

Még néhány szót erről az új lelkipásztori hatalomról.

1. Céljában változást figyelhetünk meg, hiszen immár nem arra irányult, hogy az embereket elvezesse üdvözülésükhöz a túlvilágon, hanem még ebben az életben kívánta számukra biztosítani azt. Ebben a kontextusban az üdvözülés szó új jelentéseket vesz fel: egészség, jólét (azaz kellő gazdagság, életszínvonal), biztonság, védelem a balesetekkel szemben. Egy sor „világi” cél vette át a hagyományos lelkipásztorkodás vallásos törekvéseinek helyét, még hozzá igen zökkenőmentesen, mivel különféle okok miatt a lelkipásztori tevékenység ezeknek a céloknak bizonyos részét járulékos módon továbbkísérte: gondoljunk csak az orvostudomány szerepére és jóléti funkciójára, amelyet hosszú ideig a katolikus és a protestáns egyház biztosított.

2. Ezzel együtt a lelkipásztori hatalom tisztviselőinek száma megnövekedett. Alkalmanként a hatalomnak ezt a formáját az államgépezet vagy legalábbis egy közszolgálati intézmény gyakorolta, mint például a rendőrség. (Ne felejtsük el, hogy a rendőrséget a XVIII. században nem csupán a törvény és a rend fenntartására találták ki, és nem is csak a kormányok megsegítésére az ellenségeikkel szemben vívott harcaikban, hanem arra is, hogy biztosítsa a városi ellátást, a higiénit, az egészségügyet és egyéb feltételeket, amelyek a kézművességhez és a kereskedelemhez voltak szükségesek.) Időnként ezt a hatalmat magánvállalkozások, jóléti társaságok, adakozók és általában véve emberbarátok gyakorolták. Ugyanakkor a lelkipásztori funkciók felvételére mozgósították az ősi intézményeket is, így például a családot. Összetett struktúrák is gyakorolták ezt a hatalmat, mint például az orvostudomány, amely egyaránt magában foglalta a szolgáltatósaikat piactudományi elvek szerint áruuló magánkezdeményeket csakúgy, mint a közszolgálati intézményeket, így például a kórházakat.

3. Végül a pásztori hatalom törekvéseinek és gyakorlóinak megszorodása az emberről való tudás fejlődését két szerep köré összpontosította: az egyik globalizáló és mennyiségi jellegű, és a népességre irányul; a másik analitikus, és az egyénnel áll kapcsolatban.

Mindez azzal járt, hogy a lelkipásztori típusú hatalom, amely évszázadokon – több, mint egy évezreden – keresztül egy meghatározott vallási intézményhez kötődött, hirtelen kiterjedt a társadalom egész felépítésére, és intézmények sokaságában talált támogatásra. A többé-kevésbé összefonódott, többé-kevésbé rivalizáló lelkipásztori és politikai hatalom kettősségének helyében pedig megszületett egy individualizáló „taktika”, amely egy sor hatalmi formát jellemzett: a család, az orvostudomány, a pszichiátria, az oktatás, a munkaadók hatalmát.

A XVIII. század végén Kant írt egy rövid szöveget az egyik német újságba, a *Berliner Monatschrift*-be. A címe így hangzott: *Was heißt Aufklärung?* (Mi a felvilágosodás?) Sokáig viszonylag kis jelentőségű írásnak tekintették, és még ma is annak tartják.

Én azonban a magam részéről nagyon érdekesnek és elgondolkodtatónak tartom, mivel ez volt az első alkalom, hogy egy filozófus nem csupán a metafizikai rendszer vagy a tudományos ismeret alapjainak vizsgálatát tette meg a filozófia feladatának, hanem egy történelmi esemény – egy friss, sőt kortárs esemény tanulmányozását.

Amikor 1784-ben Kant megkérdezte, „*Was heißt Aufklärung?*”, ezen azt értette: mi folyik most éppen? Mi történik velünk? Mi ez a világ, ez a korszak, ez a jelenlegi pillanat, amelyben élünk?

Vagy más szavakkal: mik vagyunk mi mint Aufklärer, mint a felvilágosodás része? Hasonlítsuk össze ezt a descartes-i kérdéssel. Ki vagyok én? Én, mint egy egyed, de univerzális és nem történelmi szubjektum?

Kant azonban valami mást kérdezett: mik vagyunk mi a történelem egy egészen pontosan meghatározott pillanatában. Kant kérdése úgy jelentkezik, mint ami egyszerre analízise önmagunknak és saját jelenünknek.

Úgy vélem, a filozófiának ez a vonatkozása egyre fontosabbá vált. Hegel, Nietzsche...

Az „egyetemes filozófia” másik aspektusa nem tűnt el. Mind fontosabbá válik azonban a filozófiának az a feladata, hogy világunknak kritikus elemzését adja. Talán minden filozófiai probléma közül a jelen problémája a legbizonyosabb, meg annak a kérdése, hogy mik is vagyunk mi ebben az adott pillanatban.

A cél manapság talán nem is az, hogy felfedezzük, mik vagyunk, hanem inkább az, hogy elutasítsuk azt, amik vagyunk. El kell képzelnünk és fel kell építenünk azt, amik lehetnének, hogy megszabadulhassunk az effajta politikai „kettős kötéstől”, a modern hatalmi struktúrák egyidejű individualizáló és totalizáló működésétől.

A tanulság tehát: napjaink politikai, etikai, társadalmi, filozófiai problémája nem az, hogy megpróbáljuk megszabadítani az egyént az államtól és az állam intézményeitől, hanem az, hogy egyaránt megszabadítsuk magunkat az államtól és az individualizációnak attól a fajtájától, amely az államhoz kötődik. Elő kell segítenünk a szubjektivitás új formáinak kialakulását, mégpedig úgy, hogy elutasítjuk azt az individualitást, amelyet évszázadokon keresztül ránk erőszakoltak.

MI A HATALOM GYAKORLÁSI MÓDJA?

Egyesek úgy gondolják, ha kérdéseket tennének fel a hatalom „hogyan”-járól, ez arra korlátozná vizsgálódásukat, hogy pusztán a hatalom hatásait írják le, anélkül, hogy ezeket a hatásokat valaha is kapcsolatba hoznák akár bizonyos okokkal, akár egyfajta alapvető természettel. Számukra az ilyesfajta kérdések a hatalmat titokzatos szubsztanciává tennék, amelyet haboznának önmagában vizsgálat alá vetni, kétségkívül azért, mert inkább hajlanak arra, hogy ne kérdőjelezzék meg azt. Ezzel a nyíltan soha be nem vallott gondolkodásmóddal, úgy tűnik, egyfajta fatalizmus jelenlétére gyanakodnak. Ugyanakkor maga ez a bizalmatlanság nem arra az előfeltevésre utal-e, hogy a hatalom bárom különálló tulajdonsággal: eredettel, alapvető természettel és megnyilvánulásokkal rendelkező dolog?

Ha pillanatnyilag egyfajta kitüntetett szerepet tulajdonítok a „hogyan” kérdésének, ez nem azért van, mert el kívánom törölni a „mi” és a „miért” kérdéseit. Arról van inkább szó, hogy szeretném ezeket a kérdéseket másképpen felvetni; vagy még inkább azért, hogy kiderítsem, jogos-e az az elképzelés, mely szerint a hatalom egyesíti magában a mit, a miértet és a hogyant. Még durvábban fogalmazva azt mondhatnám, hogy az elemzést a „hogyan”-nal kezdeni azt sugallja, hogy a hatalom mint olyan nem létezik. Azt mindenképpen magában foglalja, hogy feltesszük magunknak a kérdést, milyen tartalom jár a fejünkben, mikor ezt a mindent átfogó és tárgyiasító kifejezést használjuk; gyanakszunk, hogy különféle valóságok rendkívül összetett alakzatát hagyjuk kicsúszni a kezünkéből, mikor vég nélkül hajtogatjuk a Mi a hatalom? és Honnan való a hatalom? kettős kérdését. Mi történik? – lehet, hogy ez a kicsinyke kérdés túlságosan egyenes és empirikus, de ha tüzetesen megvizsgáljuk, kiderül róla: elkerüljük vele azt, hogy a hatalom ontológiájának vagy metafizikájának fondorlatosságával szemben emeljünk vádat; az ilyesfajta vádemelés helyett inkább megpróbáljuk kritikus elemzés alá vonni a hatalom tematikáját.

A „hogyan” itt nem abban az értelemben értendő, hogy „Miképpen nyilvánul meg?”, hanem inkább így: „Milyen eszközökön keresztül gyakorolják?”, és „Mi történik, ha egyesek hatalmat gyakorolnak (ahogy ők mondják) mások felett?”

Ezt a hatalmat illetően először is azt kell megkülönböztetnünk, amit a dolgok felett gyakorolunk, és ami lehetővé teszi, hogy megváltoztassuk, használjuk, elfogyassuk vagy elpusztítsuk őket – ez a hatalom a testben közvetlenül, eredendően jelen lévő adottságokból fakad, vagy külső eszközökön keresztül közvetítődik. Fogalmazzunk úgy, hogy itt a „képeségről” (*capacity*) van szó. Másfelől azonban az általunk vizsgált hatalom jellemzője, hogy működésbe hozza az egyé-

nek (vagy csoportok) közötti viszonyokat. Ne csapjuk be magunkat, ha a hatalom struktúráiról vagy mechanizmusairól beszélünk, csak annyiban tehetjük ezt, amennyiben feltételezzük, hogy bizonyos személyek hatalmat gyakorolnak mások felett. A „hatalom” szó partnerek közötti viszonyokat jelöl (és itt most nem egy mindent vagy semmit játékra gondolok, hanem a legáltalánosabb kifejezéseknél maradván egyszerűen olyan cselekvéseknek az együttesére, amelyek másokat valamire készítenek vagy kényszerítenek, és amelyek egymásból fakadnak).

Ugyanígy szükséges megkülönböztetnünk a hatalmi viszonyokat a kommunikációs viszonyoktól, amelyek információt továbbítanak valamilyen nyelv, jelrendszer vagy más szimbolikus csatorna segítségével. Kétségtelen, hogy a kommunikáció mindig egyfajta módja annak, hogy hatást gyakoroljunk másokra. Ugyanakkor a jelentéselemek létrehozásának és áramoltatásának lehet a célja vagy a következménye a hatalom dimenziójában lejátszódó bizonyos változás; az utóbbi nem egyszerűen csak az előbbi egy aspektusa. Függetlenül attól, hogy keresztülmennek-e kommunikációs rendszereken, a hatalmi viszonyoknak sajátos természete van. Következésképpen a hatalmi viszonyokat, a kommunikációs viszonyokat és az objektív képességeket nem szabad összekevernünk. Nem azt állítom ezzel, hogy három különálló terület létezik. Nem is arról van szó, hogy létezne egyfelől a dolgoknak, a kifejlesztett technikának, a munkának és a valóság átváltoztatásának tartománya; másfelől a jelek, a kommunikáció, a kölcsönösség és a jelentésalkotás tartománya; végül pedig a kényszerítés eszközei, az egyenlőtlenség, valamint az embereknek más emberekre irányuló cselekvései feletti uralom tartománya.² A viszonyok három típusának kérdéséről van szó, amelyek tulajdonképpen mindig átfedésbe kerülnek, kölcsönösen támogatják egymást, és eszközként használják a másikat bizonyos célok eléréséhez. Az objektív képességek legegyszerűbb formájukban történő alkalmazása magával vonja a kommunikációs viszonyokat (akár a korábban szerzett információ, akár közös munka formájában); ugyancsak kapcsolódik hatalmi viszonyokhoz (melyek állhatnak kötelező feladatokból, a hagyomány vagy a tanulás által diktált gesztusokból, alosztályokra bontásból és a többé-kevésbé kötelező munkamegosztásból). A kommunikációs viszonyok végleges cselekvéseket feltételeznek (még ha pusztán csak a jelentéselemek helyes működtetésére gondolunk is), és a partnerek között lévő információs mező megváltoztatásával hatalmi hatásokat hoznak létre. Nehezen lehetne elválasztani őket a véglegesített cselekvésektől, akár azokra gondolunk, melyek lehetővé teszik ennek a hatalomnak a gyakorlását (mint például a betanítási technikák, az uralom folyamatai, az eszközök, melyek az engedelmisséget kialakítják) akár azokra, melyek hatalmi viszonyokat felhasználva bontakoztatják ki lehetőségeiket (ilyen a munkamegosztás és a feladatok hierarchiája).

A viszonyok fent említett három típusának összehangolása természetesen nem általánosan egyforma és nem is állandó. Egy adott társadalomban nincs általános típusa a véglegesített cselekvéseknek, a kommunikációs rendszerek és a hatalmi viszonyok között lévő egyensúlynak. Különböző formák léteznek inkább, különböző helyek, különböző körülmények vagy alkalmak, melyeken belül ezek a kölcsönviszonyok sajátos modell szerint létrejönnek. Vannak ugyanakkor olyan „blokkok” is, melyekben a képességek elrendezése, a kommunikáció forrásai és a hatalmi viszonyok szabályozott és összehangolt rendszereket hoznak létre. Vegyük egy oktatási intézmény példáját: térbeli elrendezése, a belső életét irányító aprólékos rendszabályok, a benne megrendezett különféle csemények, az ott élő vagy egymással ott találkozó emberek, mindegyik a maga szerepével és jól meghatározott jellemével – mindezek egy képesség-kommunikáció-hatalom blokkot alkotnak. A tanulóidőt és a készségek vagy a magatartásformák elsajátítását biztosító tevékenységet egész sor szabályozott kommunikáción (tanórák, kérdések és feleletek, utasítások, intések, az engedelmisség kódolt jelei, minden egyes személy és tudásszint megkülönböztető jegyei) és hatalmi folyamaton (bezártság, felügyelet, jutalmazás és büntetés, piramisszerű hierarchia) keresztül alakítják ki.

² Amikor Habermas megkülönbözteti az uralkodást, a kommunikációt és a célracionális cselekvést, véleményem szerint nem három különálló tartományt lát bennük, hanem inkább három „transzcendentálisitást”.

Ezekben a blokkokban a technikai képességek alkalmazását, a kommunikációs játékokat és a hatalmi viszonyokat megfontolt minták szerint hangolják össze, és amit ezek a blokkok kialakítanak, azt – a szó jelentését némileg kiszélesítve – diszciplínáknak nevezhetjük. Éppen ezért érdekes lehet számunkra bizonyos történelmileg kialakított diszciplínák empirikus elemzése. A diszciplínák először is megmutatják, mesterségesen világossá tett és letisztázott rendszerek szerint, hogy miként lehet egybeforrasztani az objektív véglegesség rendszereit a hatalom és a kommunikáció rendszereivel. Ugyancsak felmutatnak különféle artikulációs modelleket, időnként a hatalmi viszonyokat és az engedelmisséget helyezve előtérbe (például a kolostorok vagy büntetőintézetek diszciplínáiban), máskor a célracionális cselekvéseket (így a műhelyek és kórházak diszciplínáiban) vagy a kommunikációs viszonyokat (mint a tanonckodás diszciplínáiban), és alkalmanként a három kapcsolattípus keverékét (erre példa talán a katonai diszciplína, ahol a jelek már-már fölöslegbe forduló özöne utal a szigorúan kimunkált hatalmi viszonyokra, melyek gondos számítások alapján bizonyos számú technikai hatást váltanak ki).

A XVIII. század óta folyik az európai társadalmak ilyesfajta „fegyelmező diszciplínákba” foglalása. Ebben a folyamatban természetesen nem azt kell megértenünk, hogy az itt élő egyének egyre engedelmebbekké lettek, vagy barakkokban, iskolákban és börtönökben kezdtek el embereket összegyűjteni; inkább azt kell meglátnunk, ahogy egyre nagyobb mértékben igyekeztek felügyelet alá vonni a – mindinkább racionális és gazdasági – folyamatot, mellyel összehangolták a termelőerőket, a kommunikáció forrásait és a hatalmi viszonyok játékát.

Amikor tehát a „hogyan” kérdésének vizsgálatával közelítjük meg a hatalom problémáját, számos kritikai fordulatot vezetünk be az elsődleges, alapvető hatalom feltételezett fogalmával kapcsolatban. Ebben az eljárásban vizsgálatunk tárgyává nem magát a hatalmat, hanem a hatalmi viszonyokat tesszük – azokat a hatalmi viszonyokat, melyek különböznek mind az objektív képességektől, mind pedig a kommunikációs viszonyoktól. Ezzel azt is állítjuk, hogy a hatalmi viszonyokat logikai sorrendjük, képességeik és kölcsönviszonyaik sokféleségében lehet megragadni.

Miben áll a hatalom sajátos természete?

A hatalom gyakorlása nem egyszerűen egyéni vagy kollektív résztvevők között fennálló viszony; inkább az a mód, ahogy bizonyos cselekvések megváltoztatnak más cselekvéseket. Ez természetesen azt is jelenti, hogy nem létezik az a bizonyos Hatalom, nagybetűvel vagy a nélkül, amely állítólag koncentrált vagy szétszórt állapotban egyetemesen létezne. A hatalom csak akkor létezik, mikor a gyakorlatban alkalmazzák, még akkor is, ha természetesen beépítik azoknak a lehetőségeknek sokrétű mezejébe, melyek állandó struktúrákra gyakorolnak hatást. Ebből következik, hogy a hatalom nem megegyezéssel funkció. Magában véve nem egyenlő a szabadságról való lemondással, a jogok átruházásával, a tömegek hatalmának kevesek által való képviselésével (ami nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a megegyezés a hatalom létezésének vagy fenntartásának feltétele legyen); a hatalmi viszony lehet egy előzetes vagy állandó beleegyezés eredménye, de természeténél fogva nem konszenzus megtestesülése.

Vajon azt állítjuk-e ezzel, hogy a hatalmi viszonyok sajátos természetét abban az erőszakban kell keresnünk, amely minden bizonnyal a hatalom primitív formája, állandó titka és végső erőforrása volt? Az erőszakban, amely a legmélyebb vizsgálat után a hatalom valódi természetének mutatkozik, ha lerántjuk róla az álarcot, hogy valódi önmagát mutassa. Valójában a hatalmi viszony meghatározó jellemvonása az, hogy nem közvetlenül vagy azonnal hat másokra. Ehelyett inkább mások cselekvéseire hat: a hatalmi viszony más cselekvésre ható cselekvés; már létező, vagy a jelenben, illetve a jövőben megjelenhető cselekvésekre hat. Az erőszak viszonya testre vagy dolgokra irányul, kényszerít, megtör, kerékre feszít, elpusztít vagy becsapja az ajlót minden más lehetőség előtt. Ellentettje csak a passzivitás lehet, és ha bármiféle ellenállásba tüközik, nincs más választása, mint hogy megpróbálja minél kisebbre csökkenteni azt. Ezzel szemben hatalmi viszony csak két olyan elemre épülve jöhet létre, amelyek mindegyike elengedhe-

tetlenül szükséges ahhoz, hogy a viszony valóban hatalmi viszony legyen. Az egyik ilyen feltétel az, hogy a „másik” (aki felett a hatalmat gyakorolják) mindvégig teljes egészében cselekvő személyként legyen elfogadva. A második feltétel pedig abban áll, hogy a hatalmi viszonytal való szembekerülés során válaszok, reakciók, eredmények és lehetséges újítások egész mezeje tárulhat fel.

Természetesen a hatalmi viszonyok működésbe léptetése semmivel sem zárja ki jobban az erőszak alkalmazását, mint a beleegyezés megszerzését; a hatalom gyakorlásában kétségkívül mindig szükség van vagy az egyikre, vagy a másikra, gyakran egyszerre mindkettőre. Ezzel együtt, még ha a beleegyezés és az erőszak eszköz vagy végeredmény is, mégsem alkotja a hatalom elvét vagy alapvető természetét. Az erőszak gyakorlása annyi elfogadást képes kitermelni, amennyi csak kívánatos: hullahegyek tetején is elbújhat bármiféle elképzelt, kitalált fenyegetés vagy veszély mögé. Önmagában a hatalom gyakorlása nem erőszak, és nem is beleegyezés, amely implicit módon megújítható. Cselekvések totális szerkezete, amelyekkel lehetséges cselekvésekre gyakorolnak hatást; ingerel, ösztökél, elcsábít, könnyebbé vagy nehezebbé teszi a dolgokat; végletes esetben kényszerít vagy teljes tilalmat szül; mindezekkel együtt azonban mindig olyan cselekvési mód, amellyel cselekvő szubjektumra vagy szubjektumokra cselekszenek, illetve képesek a cselekvésre. Cselekvések együttese, mely más cselekvésekre hat.

Talán a vezetni szó többértelmű jelentése az egyik legjobb segítség ahhoz, hogy tisztábban lássuk a hatalmi viszonyok különlegességét. „Vezetni” ugyanis annyit tesz, hogy egyidejűleg „irányítunk” is másokat (olyan kényszerítő működéseknek megfelelően, amelyek különböző mértékben ugyan, de szigorúak), és lehetőségeknek többé-kevésbé nyitott mezején belül cselekszünk.³ A hatalom gyakorlása abban áll, hogy irányítjuk a vezetés lehetőségét, és elrendezzük a lehetséges kimenetelt. Alapjában véve a hatalom nem annyira két ellenfél összeütközése vagy egyiknek a másikhoz kapcsolása, mint inkább irányítás, kormányzás kérdése. Ezt a szót abban az igen tág értelemben kell itt értenünk, ahogy a XVI. században használták. A „kormányzás” nem csupán politikai struktúrákra vagy államok igazgatására utalt, inkább azt a módot jelölte, ahogy egyes személyek vagy csoportok viselkedését lehetett irányítani: a gyerekek, a hívek, a közösségek, a családok, a betegek kormányzását. Nemcsak a politikai vagy gazdasági alávetés (*subjection*) legitím módon kialakított formáit takarta, hanem olyan cselekvéseknek többé-kevésbé végiggondolt vagy kiszámított módjait is, melyek más emberek cselekvési lehetőségeire irányultak. Kormányozni ebben az értelemben annyi, mint más emberek lehetséges cselekvési terét alakítani. Ennélfogva a hatalom sajátos viszonyát nem az erőszak vagy a küzdelem oldalán, és nem is az önkéntes kapcsolódás oldalán kell keresnünk (ezek mind legjobb esetben is csak eszközei lehetnek a hatalomnak), hanem abban a sem nem harcias, sem nem törvénykező cselekvésmódban, amely a kormányzás.

Amikor a hatalom gyakorlását úgy határozzuk meg, hogy az a cselekvésnek mások cselekvéseire irányuló módja, és ezeket a cselekvéseket embereknek más emberek által történő kormányzásával jellemezzük – a kifejezés legtágabb értelmében –, figyelembe vesszünk egy fontos tényezőt is, ez pedig a szabadság. Hatalmat csak szabad szubjektumok felett lehet gyakorolni, és csak annyiban, amennyiben szabadok. Ezen olyan egyéni vagy közösségi szubjektumokat értünk, akik előtt a lehetőségeknek olyan tere van, melyben különféle viselkedésmódok, reakciók és magatartású formák valósulhatnak meg. Ahol a meghatározó tényezők a struktúra egészét átítatják, ott nem létezik hatalmi viszony; a rabszolgaság nem hatalmi viszony, hiszen az ember láncba van verve. (Ebben az esetben a kényszerítés fizikai viszonyáról van szó.) Következésképpen nincs olyan, szemtől szemben való konfrontáció hatalom és szabadság között, melyben a kettő kölcsönösen kizárja egymást (a szabadság mindenhol eltűnik, ahol a hatalmat gyakorolják): sokkal bonyolultabb kölcsönhatásról van szó. Ebben a játékban a szabadság épenséggel úgy jelenhet meg, mint a hatalom gyakorlásához szükséges állapot (egyúttal mint

³ Foucault itt a franciában működő kettős jelentéssel játszik: *conduire* – ‘vezetni’ vagy ‘irányítani’, és *se conduire* – ‘viselkedni’, ‘önmagunkat uralni’. Innen származik a *la conduite* szó: viselkedés, magatartás. (A ford.)

előfeltétel, hiszen a hatalom kifejtéséhez léteznie kell a szabadságnak, és mint állandó támasz is, mivel az ellenszegülés lehetősége nélkül a hatalom egyenlő lenne a fizikai determinációval).

Éppen ezért nem lehet különválasztani a hatalmat a behódolást elutasító szabadságtól. A hatalom központi problémája nem az önkéntes szolgaság (hogyan is törekedhetnénk arra, hogy rabszolgák legyünk?) A hatalmi viszony legmélyén, folyton provokálva azt, az akarat ellenszegülése és a szabadság hajthatatlansága búvik meg. Lényegi szabadság helyett tehát helyesebb volna „agonizmusról” beszélni – olyan kölcsönviszonyról, amely egyszerre kölcsönös ösztönzés, ingerlés és küzdelem; nem annyira szemtől szemben való összeütközés, ami mindkét felet megbénítja, mint inkább állandó provokáció.

Hogyan elemezzük a hatalmi viszonyt?

Az ilyen viszonyokat úgy elemezhetjük – pontosabban úgy fogalmaznánk, hogy teljesen legitim az ilyesfajta eljárás –, ha gondosan meghatározott intézményeket állítunk figyelmünk középpontjába. Ezek az intézmények kittüntetett részét képezik a vizsgálódásnak, melynek során hatékonyságuk csúcspontjáig követjük végig sokféleségüket, koncentrációjukat és sorrendiségüket. Első megközelítésben itt bontakozhat ki előttünk alapvető működéseik formája és logikája. Ugyanakkor a hatalmi viszonyok elemzése, hogy azokat bizonyos szűkebb formájukban vett intézményeknél találjuk, néhány problémát vet fel. Először is, az a tény, hogy az intézmények által működtetett mechanizmusoknak egy lényeges része eleve az intézmény fennmaradását szolgálja, azzal a veszéllyel jár, hogy lényegileg reprodukív viszonyokat térképezünk fel, különösen az intézmények közti hatalmi viszonyokban. Másodsor, ha az intézmények szempontjából elemezzük a hatalmi viszonyokat, kiteszük magunkat annak, hogy az utóbbiak eredetét az előbbieken keressük, azaz hogy végső soron a hatalmat a hatalommal magyarázzuk. Végül pedig, amennyiben az intézmények működése nyílt vagy burkolt szabályozások és valamilyen apparátus működésbe nyílt vagy burkolt szabályozások és valamilyen apparátus működésbe hozásán alapul, fennáll a veszélye annak, hogy az egyiket túlzott előnyben részesítjük a hatalmi viszonyok területén, és így az apparátusban csupán a törvény és a fegyelmezés továbbvitt változatait látjuk.

Mindez nem azt jelenti, hogy tagadnánk az intézmények fontosságát a hatalmi viszonyok kialakításában. Azt kívánom e helyütt javasolni, hogy az intézményeket a hatalmi viszonyok szempontjából elemezzük inkább, mint megfordítva. A viszonyok talapzatát pedig az intézményen kívül kell keresnünk, még ha megtestesülésüket és kikristályosodott formájukat egy intézményben találjuk is.

Térjünk vissza ahhoz a definíciónkhoz, mely szerint a hatalom gyakorlása az a mód, ahogy bizonyos cselekvések más lehetséges cselekvések mezejét alakíthatják. Ebből fakadóan a hatalmi viszonyt annak kell jellemeznie, hogy cselekvésekre irányuló cselekvések módja. Ezzel azt állítjuk, hogy a hatalmi viszonyok mélyen a társadalmi viszonyrendszerben gyökereznek, nem pedig a társadalom „felett” vannak újra kialakítva olyan járulékos struktúraként, melynek radikális eltörléséről esetleg álmodozhatnánk. Mindenesetre társadalomban élni olyan életmódot jelent, melyben a más cselekvésekre ható cselekvés lehetséges – és tulajdonképpen folyamatos. A hatalmi viszonyok nélküli társadalom csak absztrakció lehet. Ez pedig, hadd jegyezzük meg közbevetőleg, még inkább szükségessé teszi politikailag egy adott társadalomban azt, hogy elemezzük a hatalmi viszonyokat, történelmi kialakulásukat, erejük vagy törekenységük forrását, és a feltételeket, melyek bizonyos viszonyok átalakításához vagy mások eltörléséhez szükségesek. Amikor ugyanis azt állítjuk, hogy hatalmi viszonyok nélkül nem létezik társadalom, ez nem azt jelenti, hogy a már kialakított viszonyok szükségesek, vagy hogy a hatalom bármilyen értelemben is olyan eleve elrendelt része lenne a társadalom leglényegének, melyet lehetetlenség aláásni. Úgy fogalmaznánk inkább, hogy mindenfajta társadalmi létezésben folyamatos politikai feladat, hogy elemezzük, kifejtsük és megkérdőjelezzük a hatalmi viszonyokat, valamint a hatalmi viszonyok és a szabadság intranzitivitása között feszülő „agonizmust.”

Közelebbről nézve, a hatalmi viszonyok elemzése megköveteli, hogy világosan lássuk a következő pontokat:

1. A megkülönböztetések rendszere, mely lehetővé teszi, hogy valaki mások cselekvéseire hatást gyakorolva cselekedjen; megkülönböztetések, felosztások, melyeket a törvény vagy a pozíció és a kiváltság hagyományai határoznak meg; gazdasági különbségek az anyagi javak és termékek tulajdonlásában, változások a termelési folyamatokban, nyelvi vagy kulturális különbségek, eltérések a technológia és a tudás területén és így tovább. Minden hatalmi viszony megkülönböztetéseket hoz működésbe, melyek egyszerre alkotják a viszony feltételeit és eredményeit.

2. A különféle célok, melyekre azok törekednek, akik mások cselekvéseire irányulva cselekednek: a kiváltságok fenntartása, a nyereség felhalmozása, a rendelkezéses hatalom működtetése, mesterség vagy funkció gyakorlása.

3. A hatalmi viszonyok életre hívásának eszközei: abban a tekintetben tesszük ezt a felosztást, hogy miként történik a hatalom gyakorlása – fegyveres fenyegetéssel, szóbeli meggyőzéssel, gazdasági egyenlőtlenségekkel, többé-kevésbé összetett ellenőrzési módokkal, felügyeleti rendszerekkel, archívumokkal vagy azok nélkül, nyílt vagy nem nyílt, rögzített vagy alakítható szabályok szerint, és a fentiek működésbe hozásához szükséges technológiai eszközökkel vagy azok nélkül.

4. Az intézményesülés formái: ezekben keveredhetnek a hagyományosan meglévő feltételek, a jogi berendezkedések, a szokással vagy a divattal kapcsolatos jelenségek (amilyenekkel a család intézményében találkozunk); ölthetik egy önmagában zárt apparátus formáját is, melynek megvan a maga sajátos helye, megvannak saját szabályozásai, gondosan meghatározott hierarchikus szerkezetei, működésében pedig viszonylagos autonómiát találunk (ilyenek például az iskolai vagy a katonai intézmények); igen összetett rendszereket is kialakíthatnak, melyek intézmények sokaságával rendelkeznek, mint például az állam, melynek feladata, hogy mindent szárnya alá vonjon, létrehozza az általános felügyelet rendszerét, a szabályozás elvét és – bizonyos fokig – az összes hatalmi viszony elosztását is adott társadalmi felálláson belül.

5. A racionalizáció fokozatai: a hatalmi viszonyok működésbe hozása – mint a lehetőségek területén végzett cselekvés – különböző mértékben lehet kidolgozott az eszközök hatékonyságának és az eredmények bizonyosságának tekintetében (a hatalom gyakorlásában kisebb vagy nagyobb mértékű technológiai kifinomultságot találhatunk), vagy ugyanígy a lehetséges költség vagy fizetendő ár tekintetében (legyen az akár a működtetett eszközök gazdasági költsége, akár az az ár, amelyet a kiváltott ellenállás miatt kell fizetni). A hatalom gyakorlása nem pusztán tény, nem intézményes jog, és nem is afféle szerkezet, mely vagy kitart, vagy szétrombolják, hanem kidolgozott, átalakított, megszervezett működés, ami kialakítja magának azokat a folyamatokat, melyek többé-kevésbé a helyzethez igazodnak.

Mindezekből világossá válik, miért nem korlátozhatjuk a hatalmi viszonyok elemzését egy sor intézmény tanulmányozására, még akkor sem, ha ezek az intézmények mind kiérdemlik a „politikai” jelzőt. A hatalmi viszonyok a társadalmi hálózatok rendszerében gyökereznek. Ez azonban nem azt jelenti, hogy van a hatalomnak egy olyan elsődleges és alapvető princípiuma, amely a legapróbb részletekig menően uralkodik a társadalom felett; arról van inkább szó, hogy a hatalom különböző formáit határozhatjuk meg, ha kiindulópontul a mások cselekvéseire irányuló cselekvés lehetőségét vesszük (amely minden társadalmi viszony velejárója), valamint az egyéni különbözőségnek, a célkitűzéseknek, a hatalom magunk, illetve mások felett való adott alkalmazásának, és a különböző mértékben részleges vagy egyetemes intézményesítésnek a sokrétű formáit. Adott társadalomban az emberek egymás feletti kormányzásának formái és sajátos helyzetei többfélék, egymás fölé rendelődnek, keresztezik egymást, kialakítják a saját maguk szabta korlátokat, időnként eltörlik, máskor erősítik egymást. Tény, hogy a jelenlegi társadalmakban az állam nem pusztán csak egy a hatalom gyakorlásának formái és sajátos helyzetei közül – még ha a legfontosabb is –, hanem bizonyos tekintetben a hatalmi viszonyok minden más formája az államra kell hogy utaljon. Ez azonban nem azért van, mert belőle származtathatjuk,

inkább az az oka, hogy a hatalmi viszonyok egyre inkább állami ellenőrzés alá kerülnek (bár ez az állami ellenőrzés nem ugyanazt a formát ölti a nevelési, a jogi, a gazdasági vagy a családi rendszerekben). Ha most a kormányzás szó szűkebb értelmére gondolunk, azt mondhatjuk, hogy a hatalmi viszonyokat mára folyamatosan kormányzatosították, azaz kiterjesztették, racionalizálták és központosították őket állami intézmények formájában, illetve ezen intézmények támogatásával.

Hatalmi viszonyok és stratégiai viszonyok

A stratégia szót jelenleg háromféleképpen alkalmazzuk. Először is azokat az eszközöket jelöli, amelyeket egy cél eléréséhez igénybe veszünk. Második értelemben arra utal, ahogy egy adott játékban az egyik fél cselekszik, tekintetbe véve, hogy szerinte mi lesz a többi fél megmozdulása, illetve, hogy ők mit gondolnak az ő terveiről, itt tehát azt a módot jelöli, ahogy mások felett előnyre igyekszünk szert tenni. Harmadszor, utal azokra az eljárásokra, melyekkel egy összeütközés, szembesülés során igyekszünk ellenfelünket megfosztani harceszközöitől, és a küzdelem feladására kényszeríteni, itt tehát a győzelem eléréséhez bevetett eszközökről van szó. Ez a három jelentés összeadódik konfrontációs helyzetekben – háborúban vagy játék során –, amikor az a cél, hogy olyan hatást gyakoroljunk az ellenfélre, amely lehetetlenné teszi számára a küzdelmet. A stratégiát tehát a nyerő megoldások kiválasztása határozza meg. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy ez nagyon különleges helyzet, és vannak más szituációk, amikor meg kell tartanunk a különbséget a stratégia szó különféle jelentései között.

Az előbb említett első jelentést véve, azoknak az eszközöknek az összességét nevezhetnénk hatalmi stratégiának, melyeknek működtetése a hatalom hatékony alkalmazására vagy fenntartására irányul. Annyiban is beszélhetünk a hatalmi viszonyokra jellemző stratégiáról, amennyiben ezek a viszonyok lehetséges cselekvésekre, azaz mások cselekvéseire irányuló cselekvési módokat alkotnak. A hatalmi viszonyokban működtetett mechanizmusokat így stratégiákként is értelmezhetjük. A legfontosabb azonban nyilvánvalóan a hatalmi viszonyok és az összeütközési stratégiák között lévő kapcsolat. Ha ugyanis igaz, hogy a hatalmi viszonyok legmélyén, létük állandó feltételeként jelen van a szabadságelvek által képviselt engedetlenség és egyfajta lényegi csökönység, akkor nem létezik hatalmi viszony a kibújás vagy a lehetséges menekülés eszközei nélkül. Minden hatalmi viszonynak velejárója, legalábbis *in potentia*, az a küzdelmi stratégia, melyben a két erő nem rendelődik egymás fölé, nem vesztí el sajátosságos természetét és nem keveredik végül össze. Mindegyik egyfajta állandó gátat, lehetséges megfordulási pontot jelent a másik számára. A konfrontációs viszony akkor ér el végpontjához (és a két ellenfél egyikének győzelméhez), amikor tartós, állandó működések váltják fel az antagonisztikus visszahatások szabad játékát. Ezeken a működéseken keresztül viszonylag folyamatosan és megfelelő biztossággal lehetséges mások magatartását irányítani. A konfrontációs viszony számára abban a pillanatban, hogy nem halálig tartó küzdelemről van szó, a hatalmi viszony megmelegítése lesz a cél – ez egyszerre a viszony beteljesülése és felfüggesztése. Ugyanígy, a küzdelmi stratégia szintén határvonalat alkot a hatalmi viszony számára, olyan pontot, melyen túl a cselekvések előre megfontolt befolyásolása és kiváltása helyett meg kell elégednünk az esemény utáni válaszadással. A hatalmi viszonyok nem létezhetnének engedetlenségi pontok nélkül, melyek egyúttal, természetükből fakadóan, menekülési lehetőségek is. Ennek megfelelően a hatalmi viszonyok minden olyasfajta felfokozása és kiterjesztése, amely az engedetlenség betörésére irányul, csak a hatalom újabb korlátait eredményezheti. A hatalom akkor éri el végpontját, mikor vagy teljesen cselekvésképtelenné teszi a másikat (ebben az esetben a másik felett aratott győzelem váltja fel a hatalom gyakorlását), vagy pedig összeütközik a kormányzattal, és átalakítja őket ellenfélle. Ez annyit tesz, hogy minden konfrontációs stratégia arról álmodik, hogy hatalmi viszonyvá váljon és minden hatalmi viszony hajlik a gondolat felé, hogy amennyiben saját fejlődését követi és közvetlen ellenállással szembesül, belőle válhat a nyerő stratégia.

Valójában a hatalmi viszony és a küzdelmi stratégia között kölcsönhatás működik, örökös összekapcsolódás és örökös megfordulás. A hatalmi viszony minden pillanatban átalakulhat összeütközéssé két ellenfél között. Ugyanígy, az ellenfelek között lévő viszony a társadalomban bármikor átadhatja helyét hatalmi mechanizmusok működtetésének. Ennek az ingatagságnak a következménye, hogy lehetséges ugyanazokat az eseményeket és ugyanazokat az átalakulásokat vizsgálat alá venni akár a küzdelem történetén belülről, akár a hatalmi viszonyok szempontjából. Az ebből fakadó értelmezések nem ugyanazokat a jelentéselemeket, kapcsolódásokat vagy érthetőségi típusokat fogják tartalmazni, bár mindegyik ugyanarra a történelmi szerkezetre irányul, és mindkettőnek hivatkoznia kell a másikra. Tulajdonképpen pontosan a két olvasat között lévő eltérések teszik láthatóvá az „uralomnak” azokat az alapvető jelenségeit, melyek számos emberi társadalomban jelen vannak.

Az uralom, a domináció valójában a hatalom általános szerkezete, melynek elágazásai és következményei gyakran a társadalom legmélyebb, legbelsőbb szöveteibe is lehatolnak, ugyanakkor olyan stratégiai helyzet is, melyet többé-kevésbé magától értetődőnek tekintenek, és amelyet megszilárdít az ellenfelek között lévő hosszú távú szembenállás. Természetesen megeshet, hogy az uralom ténye csupán egy hatalmi működés átírása, mely összeütközésből és annak következményeiből fakad (mint a megszállásból eredő politikai szerkezet), ugyanígy két ellenfél között lévő küzdelmi viszony lehet hatalmi viszonyok eredménye, az ezzel járó konfliktusokkal és szakadásokkal együtt. Egy csoport, kaszt vagy osztály uralmát azonban az teszi, a vele szemben folytatott ellenállással és lázadásokkal együtt, központi jelenségé a társadalmak történetében, hogy az egész társadalmi struktúra szintjén szilárd és egyetemes formában testesíti meg a hatalmi viszonyok összekapcsolását a stratégiai viszonyokkal, és a kettő kölcsönhatásának eredményeit.

Kiss Attila Atilla fordítása